

Marija N. Vujović¹

ORIJENTACIONE METAFORE U FRAZEOLGIZMIMA ITALIJANSKOG, ŠPANSKOG I SRPSKOG JEZIKA S KOMPONENTOM OKO

Apstrakt: Spacijalni odnosi, odnosno formiranje koncepata vezanih za prostornu orijentaciju i proučavanje frazeologizama u čijoj su osnovi predstavljaju relevantan, a nedovoljno ispitani deo kognitivističkih istraživanja. Rad se bavi orijentacionim pojmovnim metaforama u frazeologizmima dva romanska (italijanski i španski) i jednog slovenskog jezika (srpski), i to onim koji u svom leksičkom sastavu imaju somatizam oko. Cilj istraživanja je identifikovati najčešće orijentacione metafore kod frazeologizama s datom komponentom u tri tipološki (ne)srodna jezika, ustanoviti u kojoj meri dosledno slede postulate kognitivističke teorije i utvrditi da li su uočene orijentacione metafore univerzalne ili kulturno uslovljene, imajući u vidu da orijentacione metafore u somatskim frazeologizmima nisu motivisane isključivo telesnim iskustvom, već imaju, kao i sve druge konceptualne metafore, sociokulturnu osnovu. U cilju otkrivanja orijentacionih metafora koje motivišu nastanak frazeologizama korišćena je metoda konceptualne analize, upotpunjena lingvokulturološkim pristupom. Rezultati pokazuju da je kod najvećeg broja razmatranih frazeologizama polarizacija DOBRO–LOŠE u skladu sa postavkama kognitivističke teorije, što može objasniti postojanje identičnih ili sličnih frazeologizama u genetski (ne)srodnim jezicima. Analiza građe otkrila je i da orijentacione metafore često deluju zajedno sa još jednom pojmovnom metaforom (ili metonimijom).

Ključne reči: orijentacione metafore, frazeologizmi, somatizmi, oko, italijanski, španski, srpski.

¹ profditalianol2@gmail.com

1. Predmet i ciljevi istraživanja, korpus i metodologija

Spacijalni odnosi, odnosno formiranje koncepata vezanih za prostornu orijentaciju i proučavanje frazeologizama u čijoj su osnovi predstavljaju važan, ali nedovoljno ispitan segment kognitivističkih istraživanja. U radu se analiziraju orijentacione pojmovne metafore u frazeologizmima dva romanska (italijanski i španski) i jednog slovenskog jezika (srpski), i to onim koji u svom leksičkom sastavu imaju somatsku leksemu *oko*, i razmatra uloga orijentacionih metafora u kreiranju somatskih frazeologizama.

Cilj istraživanja jeste identifikovati najčešće orijentacione metafore kod frazeologizama s komponentom *oko* u tri tipološki (ne)srodna jezika, ispitati u kojoj meri je potvrđena teorija konceptualne metafore, tj. ustanoviti u kojoj meri dosledno slede postulate kognitivističke teorije i utvrditi da li su uočene orijentacione metafore univerzalnog karaktera, odnosno zajedničke ispitivanim jezicima, ili su kulturno određene.

Korpus za istraživanje leksikografskog je tipa i ekscerpiran je iz jednojezičnih, dvojezičnih i trojezičnih opštih i frazeoloških rečnika navedenih u odeljku *Izvori* na kraju rada. Analizirana građa sastoji se od 62 frazeologizma s komponentom *oko* (16 italijanskih, 20 španskih i 26 srpskih), bez njihovih varijantnih oblika². Pod pojmom frazeologizam (frazem, frazema, frazeološka jedinica, frazeološka konstrukcija, obrt) podrazumevamo 'ustaljene ekspresivne skupove reči sa jedinstvenim značenjem, čije su leksičke komponente izgubile osnovna značenja i povezale se na konotativnom semantičkom planu u novu jedinstvenu značenjsku celinu koja se kao takva reprodukuje u govoru' (Nikolić, 2014:p.253).

U radu je kao istraživačka metoda primenjena konceptualna analiza. Ova vrsta analize trebalo bi da otkrije (orijentacione) metafore koje motivišu nastanak frazeoloških jedinica. U okviru kontrastivnih istraživanja jednu od najzanimljivijih oblasti analize predstavljaju frazeologizmi u interlingvističkom kontekstu, budući da se njihovim proučavanjem ne bavi samo lingvistika, već i druge discipline kao što su antropologija, etnolingvistika, semantika, etimologija itd., pa poređenjem frazeoloških jedinica ne saznajemo samo o jeziku, već i o kulturi, tradiciji, verovanjima jednog naroda. Zbog toga će, imajući u vidu da frazeologija jednog jezika nosi i kulturnu informaciju, konceptualna analiza biti upotpunjena i lingvokulturološkim pristupom.

² U radu su korišćene sledeće tipografske konvencije: frazeologizmi su boldovani i napisani u italiku, u cilju što boljeg isticanja u tekstu; među jednostrukim navodnicima, u zagradi, nalazi se doslovan prevod frazeologizama s italijanskog i španskog jezika; među dvostrukim navodnicima navedeno je značenje frazeologizama, zasnovano na objašnjenjima preuzetim iz rečnika nabrojanih u odeljku *Izvori* na kraju rada.

2. O konceptualnoj metafori

Metafora se definiše kao retorička figura 'koja se sastoji u zameni jedne reči drugom na osnovu jasne ili intuitivne analogne veze između odgovarajućih doslovnih značenja' (Zingarelli, 2004). Ova stilska figura nas 'podstiče da vidimo nešto kao da je to nešto drugo, poziva nas na oblik percepcije koji se ne može svesti na puko prisustvo nekog jezičkog znaka' (Cacciari, 1991:p.6). Aristotel je govorio da se metafora ne može naučiti od drugih, da je znak genijalnosti jer dobra metafora podrazumeva intuitivnu percepciju sličnosti u različitosti (Basso, 1991:p.329; up. Casadei, 1996:p.70).

Ipak, metafora shvaćena na ovakav, tradicionalan način nije jedina koja postoji. Sedamdesetih godina XX veka, s razvojem kognitivne lingvistike (kognitivne semantike), počelo je zanimanje i za konceptualnu (pojmovnu) metaforu. Predmet istraživanja kognitivne lingvistike jeste ljudski um kojim čovek posmatra svet koji ga okružuje i stvara nova saznanja i spoznaje. Budući da je jezik neodvojiv od kognitivnih mehanizama kao što su percepcija, mišljenje i učenje, kognitivisti proučavaju interakciju uma, mentalnih procesa i jezika, jer je prema njihovom mišljenju nemoguće razdvojiti jezičke i nejezičke aktivnosti. Za kognitivizam znanje se zasniva na konceptualizaciji, odnosno formiranju koncepata zasnovanih na čulnom, emocionalnom, intelektualnom i fizičkom iskustvu i opažanju sveta koji nas okružuje (Klikovac, 2004:p.9). Sa stanovišta kognitivne lingvistike jezik odražava obrasce mišljenja i pruža uvid u prirodu, strukturu i organizaciju misli i ideja (Evans & Green, 2006:p.5).

U ovakav teorijski okvir smeštena je teorija o konceptualnoj metafori shvaćenoj kao kognitivno sredstvo za organizovanje apstraktnih pojmova. Jedan od glavnih postulata kognitivizma koji se tiče figurativne upotrebe jezika jeste da se metafora više ne smatra samo pukom stilskom figurom. Lejkof i Džonson (Lakoff & Jonhson), lingvista i filozof, primetili su i objasnili u knjizi *Metaphors We Live By* da je metafora integralni deo kognitivnog procesa u kom čovek sebi predstavlja stvarnost, a da je metaforički jezik povezan sa načinom na koji ljudska bića konceptualizuju misli i osećanja. Zahvaljujući ovoj dvojici autora, metafora je od retoričke figure postala figura misli (Cacciari, 1991:p.4). Drugim rečima, do tada poznata metafora (koju su retoričari ubrajali u trope i koja je bila stilsko sredstvo proučavano u okviru teorije književnosti i stilistike), biva preformulisana i postaje kognitivni fenomen kojim će se jedan koncept ili entitet razumeti ili objasniti pomoću drugog (Lakoff

& Jonhson, 1980a:p.6)³. Dakle, metafora se ne koristi samo kao skraćeno, eliptično poređenje za isticanje sličnosti između dva pojma, već između čitava dva pojmovna domena. Metafora postaje sredstvo konceptualizacije, mentalni mehanizam koji čoveku omogućava da razume i organizuje stvarnost i svede apstraktne i kompleksne fenomene na konkretna iskustva čineći ih kognitivno pojmljivim. Za kognitiviste, koji su tvrdili da je na osnovu jezika moguće zaključiti na koji način ljudska bića organizuju pojmove u svom umu, metafora je postala više stvar mišljenja i rezonovanja nego jezika (Lakoff, 1993:p.207). Tako definisana, metafora je prvenstveno stvar mišljenja i delovanja, a tek sekundarno stvar jezičke realizacije, ona u jeziku i može da postoji zato što prvo postoji u mišljenju (Klikovac, 2000:p.34; 2004:p.11). Kevečeš ide i korak dalje te tvrdi da metafora nije samo u jeziku, i nije ni samo u jeziku i mišljenju. Ovaj široko rasprostranjeni fenomen obuhvata i našu kulturnu stvarnost (materijalnu kulturu i fizičke događaje). Takođe, metafora se nalazi i u telu. Mozak upravlja telom, a ono što telo doživljava registruje mozak. Naposletku, metafore se nalaze u neuronima mozga, gde se i stvara metaforička misao. Prema tome, proučavanja metafore identifikovala su metaforu u: jeziku – misli – kulturi – telu – mozgu (Kövecses, 2010:p.311). Pojmovna metafora postaje istovremeno lingvistički, konceptualni, sociokulturni, neurološki i telesni fenomen (Kövecses, 2005:pp.8–9).

Dakle, s aspekta kognitivne lingvistike, metafora je kognitivni mehanizam kojim se jedan iskustveni domen⁴ (izvorni domen) delimično pojmovno preslikava na drugi iskustveni domen (ciljni domen), pri čemu se drugi domen delimično razume u terminima prvog budući da je obično izvorni domen konkretan, čulno saznatljiv i iskustveno bliži, a ciljni apstraktan, čulno nesaznatljiv i saznavno kompleksniji (Lakoff,

³ R. Dragičević (2007:pp.147–150) govori o tri nivoa metafore: pojmovnoj, leksičkoj i poetskoj metafori. Pojmovna predstavlja mehanizam mišljenja, leksička – jezički mehanizam, a poetska je stilska figura i pripada sferi književnosti. Pojmovna metafora omogućava da apstraktne pojmove razumemo tako što ih pomoću pojmovne metafore konkretizujemo. Na sličan način razumemo i ostale apstrakcije. Autorka (Dragičević, 2007: 148) smatra da je naše mišljenje ‘snabdeveno metaforičkom matricom kojom se koristimo i u drugim kognitivnim sferama’ i da se na pojmovnoj metafori zasniva leksička metafora. Autorka (*ibid.*) definiše leksičku metaforu kao ‘prenos imena s jednog pojma na drugi na osnovu sličnosti’. Budući da je pojmovna metafora mehanizam mišljenja koji omogućava leksički metaforu (jezički mehanizam), ona je dublja i apstraktnija od leksičke. S druge strane, leksička je upadljivija i lakše prepoznatljiva od pojmovne jer je vezana za jednu leksemu u kontekstu. Razlika između leksičke i pojmovne metafore je ta što je prva korisna za analizu konkretne leksike (pri čemu se koristi komponentijalna analiza), dok je za analizu apstraktne leksike adekvatnija konceptualna analiza pojmovnih metafora.

⁴ Domen predstavlja shematizaciju iskustva (strukturu znanja), koja je predstavljena na konceptualnom nivou i koja se čuva u dugoročnom pamćenju, a koja dovodi u vezu elemente i entitete koji pripadaju određenom kulturnom scenariju, situaciji ili događaju iz ljudskog iskustva (Evans & Green, 2006:p.211).

1993:pp.206–207; Klikovac, 2004:pp.11–14; Kövecses, 2010:p.4). Mnogi koncepti u našim životima su apstraktni, nejasni ili manje dostupni čulima i mogu se razumeti samo ako se posmatraju kroz konkretnije, jasno definisane, fizički opipljivije, iskustveno bliže i očiglednije pojmove, odnosno putem metafore. U izvorne, konkretne domene spadaju ljudsko telo, životinje, biljke, zdravlje, bolest, zgrade i građenje, mašine i alatke, igre i sport, posao i novac, hrana i kuvanje, toplota i hladnoća, svetlost i tama, sile, kretanje i smer, putovanja, rat itd., dok se u ciljne, apstraktne domene svrstavaju: emocije, moralne kategorije, mišljenje, društvo, politika, privreda, ljudski odnosi, komunikacija, vreme, život, smrt, vera, ideje, događaji i akcije (Klikovac, 2004:pp.17–19; Dragičević, 2007:p.90; Kövecses, 2010:p.4). Preslikavanje se odvija po principu CILJNI DOMEN JE IZVORNI DOMEN, npr. ŽIVOT JE PUTOVANJE. Život je ciljani domen koji se konceptualizuje preko pojma putovanja koji nam je iskustveno bliži: *On nema pravac u životu. Ja sam na životnoj raskrsnici. On je mnogo toga prošao u životu. On će daleko dogurati* (Dragičević, 2007:p.90). Preslikavanje, projekcija ili mapiranje je veza koju je naš um u stanju da uspostavi između karakteristika zajedničkih za dva domena. Pomoću metafore jedan pojam razume se putem drugog. Drugim rečima, kroz metaforu se apstraktno shvata putem konkretnog.

Međudomensko preslikavanje obično je delimično i podrazumeva preslikavanje samo nekog, a nikako svih aspekata iz polaznog domena u ciljani. Koji će aspekt biti upotrebljen, zavisi od onoga što korisnik jezika želi da istakne. Prilikom preslikavanja u ciljnom domenu dolazi do metaforičkog isticanja nekog aspekta, ali istovremeno i do potiskivanja drugih aspekata istog pojma. Isto važi i za izvorni domen, gde se „aktiviranje samo određenih aspekata u ovom domenu naziva metaforičko iskorišćavanje“ (Filipović-Kovačević, 2013:p.58; up. Kövecses, 2010:p.93,103). Preslikavanje je jednosmerno i odvija se u istom smeru: od izvornog domena ka ciljnom, a po pravilu je ireverzibilno i odigrava se intuitivno i nesvesno. Na primer, možemo da konceptualizujemo LJUBAV kao PUTOVANJE, ali ne možemo strukturirati PUTOVANJA kao LJUBAV jer konvencionalno putnike ne možemo da opišemo kao ljubavnike, niti saobraćajne nesreće kao slomljena srca i sl. (Evans & Green, 2006:pp.296–297; Kövecses, 2010:p.7)⁵.

Prema kognitivnoj funkciji koju obavljaju i projekcijama koje se uspostavljaju između različitih domena, postoje tri osnovne vrste konceptualne metafore: strukturalna, orijentaciona i ontološka metafora (Lakoff & Johnson, 1980a:pp.10–35; Kövecses, 2010:pp.37–40).

⁵ Eksperimentalna psihologvistika kritikovala je princip jednosmernosti jer su neki eksperimenti pokazali da postoji dvosmernost među iskustveno povezanim domenima kao što su temperatura i osećanja (Soriano Salinas, 2012:pp.95–96).

Strukturne metafore su prototipske metafore na kojima se i zasniva teorija kognitivne metafore. Njihova funkcija je da jedan metaforički koncept, odnosno jedan pojmovni domen konceptualno strukturiraju, tj. objasne pomoću drugog, jasno strukturisanog pojmovnog domena. Ciljni domen razume se pomoću izvornog jer se u procesu preslikavanja koristi postojeće znanje o izvornom domenu. Na primer: RASPRAVA JE RAT. Rasprava je ciljni domen koji se mora razumeti preko drugog entiteta – rata: *Tvoje tvrdnje su neodbranjive. Napao je svaku slabu tačku moje argumentacije. Demolirao sam njegov argument. Nikada nisam pobedio u raspravi sa njim. Ako koristiš tu strategiju, on će te uništiti*, itd. (Lakoff & Johnson, 1980a:p.5; Kövecses, 2010:p.6).

Orijentacione metafore zasnivaju se na čovekovoj osnovnoj orijentaciji i egocentričnoj koordinaciji u prostoru. Njihov kognitivni zadatak jeste da 'set ciljnih koncepata u našem konceptualnom sistemu učine koherentnim' (Kövecses, 2010:p.40). Kevečes smatra da bi, s obzirom na kognitivnu funkciju koju obavljaju, prikladniji naziv za ovu vrstu konceptualne metafore bio 'metafora koherentnosti', pri čemu pod 'koherentnošću' podrazumeva kako određeni ciljni koncepti imaju tendenciju da se konceptualizuju na jedinstven način (*ibid.*). Frazеologizmi u čijoj se osnovi nalaze orijentacione metafore izgrađeni su na čovekovom iskustvu ispitivanja prostornih relacija i određivanja sopstvenog položaja u tom prostoru. Budući da se ovaj rad bavi somatskom frazeologijom, važno je istaći da u slučaju orijentacionih metafora ljudsko telo ima suštinski značaj jer se položaj tela, njegovo kretanje i interakcija sa svetom nalaze u osnovi ovih metafora. Telo je direktno povezano s našim čulnim iskustvom, preko tela dolazimo u kontakt sa drugim entitetima, razlikujemo ukus i miris, vizuelno opažamo. Iz tog razloga se telo i njegovi delovi konceptualizuju kao osnovni kognitivni entiteti (Pérez Paredes, 2009:p.8). Iskustvena osnova koju nam pruža naše telo, i koja je univerzalna, dozvoljava nam da razumemo apstraktne pojmove.

Orijentacione metafore i nose taj naziv jer većina njih proizlazi iz odnosa položaja čovekovog tela prema spoljašnjem svetu, tj. zasnivaju se na specijalnoj orijentaciji i počivaju na izvornim domenima: gore-dole, unutra-spolja, napred-nazad, ispred-iza, duboko-plitko, centralno-periferno. Metaforičke orijentacije nisu proizvoljne, već imaju osnovu u čovekovom fizičkom i kulturnom iskustvu (Lakoff & Johnson, 1980a:p.15). Prostorna dimenzija ima pozitivnu ili negativnu vrednost, pa je tako pozitivno konceptualizovano ono što je gore (sreća, zdravlje, život, vrlina, viši status, svesno, dobro, racionalno), a negativno ono što je dole (tuga, bolest, smrt, izopačenost, niži status, nesvesno, loše, emocionalno): *Ovo mi je podiglo raspoloženje. Ujutru rano ustaje. On je u top formi. Pao sam u depresiju.*

Lazar je ustao iz mrtvih. On je pod hipnozom. Upao je u komu. On je nadređena osoba. On je na vrhuncu moći. On je pod mojom kontrolom. On je na dnu društvene hijerarhije. Ona ima visoke standarde (Lakoff & Johnson, 1980a:pp.16–18). Jasna je korelacija između vertikalnog i horizontalnog položaja tela i metafora: pojam koji se odnosi na sreću, radost, zdravlje povezan sa uspravnim držanjem tela i, nasuprot tome, bolest, tuga i depresija često su praćeni povijenim položajem tela (up. Lakoff & Johnson, 1980b).

Hipermetafore POZITIVNO JE GORE i NEGATIVNO JE DOLE imaju i svoje podmetafore: SVESNO JE GORE / NESVESNO JE DOLE (*Podigao se iz teške bolesti. Pao je u komu. Pao je u san.*); SREĆA JE GORE / TUGA JE DOLE (*Lebdeo je od sreće. Bio je na sedmom nebu.*); RACIONALNO JE GORE / EMOCIONALNO JE DOLE (*Nije mogao da se izdigne izad svojih osećanja. Diskusija je zapala na emocionalni nivo*)⁶.

Ontološke metafore daju nov ontološki status apstraktnim pojmovima iz ciljnog domena, što zapravo, znači da: ‘uopšteno shvatamo svoja iskustva u terminima predmeta, supstanci i sadržatelja, bez preciziranja na kakvu se vrstu predmeta, supstance ili sadržatelja tačno misli’ (Kövecses, 2010:p.38). Drugim rečima, mi svoja iskustva konceptualizujemo kao predmete, materije i sadržatelje. Ako možemo da identifikujemo naša iskustva kao entitete ili supstance, možemo i da ih kategorizujemo. Razlikuje se nekoliko podtipova ontološke metafore: metafora entiteta ili supstance, metafora sadržatelja i metafora ličnosti (personifikacija). Prva nam omogućava da posmatramo iskustvo kao entitet ili supstancu. Druga podrazumeva da je svaki pojedinac sadržatelj, sa unutrašnjošću i spoljašnjošću. Svako biće ograničeno je i odvojeno od ostatka sveta površinom svoje kože, a ostatak sveta doživljava kao nešto izvan sebe. Najčešće je omeđeni prostor, sadržatelj - ljudsko telo ili organi, a materija ili fluid su emocije, tj. entiteti u sadržateljima. Treća, metafora ličnosti je personifikacija koja nam omogućava da projektujemo ljudsko ponašanje na neljudske entitete.

Konceptualna metafora važna je za ispravno poimanje nastanka i motivacije frazeologizama⁷. Frazeologizam je najčešće zasnovan na korišćenju metafore jer punoznačna reč u frazeologizmu obično ima preneseno značenje (Stanojčić & Popović, 1992:p.175). Metafora predstavlja verovatno najučestaliji trop putem koga nastaju frazeologizmi budući da je karakterišu ekspresivnost, slikovitost

⁶ Primeri preuzeti od Dragičević (2007:p.91).

⁷ Budući da velika većina frazema izvire iz različitih oblika metafora, upravo je frazeologija pogodna za stvaranje tzv. koncepata, u kojima se frazemi tematski odnosno konceptualno grupiraju dajući nam priliku za analizu semantičkih taloga na bazi kojih je formirano frazeološko značenje’ (Fink Arsovski, 2002:p.37).

i konotativnost. Frazeologija je jedan od najstarijih jezičkih slojeva u kom se reflektuje jezička slika sveta, a za njenu rekonstrukciju važno je proučavanje frazeologizama. Imajući u vidu da je znanje o svetu ugrađeno u jeziku, analizom leksike i frazeologizama može se otkriti na koji način jedna kulturno-jezička zajednica konceptualizuje stvarnost (Trebješanin, 2018:p.156). Posebno kod somatskih frazeologizama metaforizacija predstavlja jedan od najproduktivnijih načina nastajanja frazeološkog značenja, zato što su ljudi oduvek koristili sopstveno telo da bi konceptualizovali svet koji ih okružuje. Ljudsko telo predstavlja idealan izvorni domen jer ga dobro poznajemo (Kövecses, 2010:p.18). Stoga je veza između čovekovog tela i njegovog okruženja važna referentna tačka u ljudskom poimanju prostora i orijentacije. Štaviše, Lejkof i Džonson (Lakoff & Johnson, 1980a) ističu da su prostorni koncepti primer najosnovnijeg načina razumevanja konceptata koji proističu iz interakcije čovekovog tela sa fizičkom okolinom.

Premda se u fokusu ovog rada nalaze konceptualne metafore, ukratko ćemo se osvrnuti i na konceptualnu metonimiju koja, kako će se pokazati u analitičkom delu rada, zajedno sa konceptualnim metaforama stvara motivaciju za nastanak frazeologizama i izaziva semantičku promenu ovih jedinica. Konceptualna metonimija definiše se kao kognitivni proces u kojem jedan konceptualni entitet (izvorni) omogućava mentalni pristup drugom konceptualnom entitetu (ciljnom) unutar istog kognitivnog domena (Dragićević, 2007:p.91; Kövecses, 2010:p.173), za razliku od pojmovne metafore gde se uspostavlja veza između dva domena. Konceptualna metonimija je mehanizam mišljenja putem kojeg se jedan pojam dovodi u vezu sa drugim na osnovu bliskosti, dok dva koncepta koja učestvuju u metafori obično stoje u odnosu sličnosti (Dragićević, 2007:p.161; Kövecses, 2010:p.174). Česte su metonimije: DEO ZA CELINU, CELINA ZA DEO, SADRŽAJ ZA SADRŽATELJ, SADRŽATELJ ZA SADRŽAJ, PROIZVOĐAČ ZA PROIZVOD, ORGAN ZA FUNKCIJU, ORGAN ZA OSOBU, UZROK ZA POSLEDICU, MESTO ZA INSTITUCIJU, MESTO ZA DOGAĐAJ, INSTITUCIJA ZA LJUDE, OSOBA ZA SVOJE IME, PREDMET ZA OSOBU KOJA GA KORISTI, OSOBA KOJA VRŠI KONTROLU ZA KONTROLISANO (Lakoff & Johnson, 1980a:pp. 39-40; Kövecses, 2010:pp.171–172).

3. Analiza korpusa

Analizom ekscerpirane građe izdvojene su sledeće konceptualne orijentacione metafore:

1. DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE
2. DOBRO JE ISPRED, LOŠE JE IZA

3. DOBRO JE BLIZU, LOŠE JE DALEKO
4. DOBRO JE DESNO, LOŠE JE LEVO
5. DOBRO JE PLITKO, LOŠE JE DUBOKO

3.1. DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE

Telo je entitet koji se u prostornoj orijentaciji može podeliti na osnovu tri ose: vertikalne, horizontalne i bočne. U vertikalnoj dimenziji, zahvaljujući principu gravitacije, telo ima dva kraja – glavu i noge, što gradi odnos gore-dole. Horizontalna i bočna dimenzija stvaraju prostorne odnose ispred-iza i desno-levo (Pérez Paredes, 2009:pp.23–24). S aspekta kognitivista najbolji položaj za primanje i slanje stimulusa je uspravno držanje tela, po kome se čovek razlikuje od ostalih živih bića. Imajući u vidu ovu vertikalnost i usmerenost ka Suncu, pozicija *gore* konceptualizuje se kao pozitivan predznak (život, budnost, zdravlje). Shodno tome, zbog horizontalnosti i položaja suprotnog od Sunca, pozicija *dole* poima se kao negativan predznak (spavanje, bolest, smrt) (Kovačević & Ramadanović, 2016:p.54). Lejkof i Džonson u knjizi *Metaphors We Live By*, govoreći o opoziciji GORE-DOLE, izdvojili su deset najčešćih metafora (Lakoff & Johnson, 1980a:pp.16–18): 1. SREĆNO JE GORE, TUŽNO JE DOLE; 2. SVESNO JE GORE, NESVESNO JE DOLE; 3. ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE, BOLEST I SMRT SU DOLE; 4. IMATI KONTROLU ILI SILU JE GORE, BITI POTČINJEN KONTROLI ILI SILI JE DOLE; 5. VIŠE JE GORE, MANJE JE DOLE; 6. BLISKI BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (I ISPRED); 7. VISOK STATUS JE GORE, NIZAK STATUS JE DOLE; 8. DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE; 9. VRLINA JE GORE, IZOPAČENOST JE DOLE; 10. RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLE. Moralne kategorije poput *dobro, poštenje, hrabrost, iskrenost, čast* i njihovi opozitni parovi, shvataju se, između ostalog, u velikoj meri pomoću orijentacije gore-dole (Kövecses, 2010:pp.23–24).

Orijentacione (prostorne) metafore potiču iz primarnih senzomotornih iskustava s početka života. Ove metafore kompleksnije pojave svode na bazične telesne koncepte. Kod orijentacionih metafora sve DOBRO JE GORE, a sve LOŠE JE DOLE. Imajući ovo u vidu, psiholozi koren ovih metafora traže u antičkoj podeli na razum i osećajnost, gde glava predstavlja GORE, a nagoni DOLE, što govori o kontrolisanju emocija i nagona, ali i o visokoracionalističkoj civilizaciji (Jovanović & Baucal, 2012:p.137).

Frazeologizam italijanskog jezika *abbassare gli occhi* ('spustiti oči'), nalazi svoje apsolutne ekvivalente u španskom *bajar los ojos* ('spustiti oči') i srpskom *spustiti (oboriti) oči (pogled)*. Tri frazeme, osim što počivaju na orijentacionoj metafori

DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE, dele i istu semantiku: „izbegavati čiji pogled zbog stida, osećanja krivice, neprijatnosti, poniznosti, pokornosti”. Data metafora ukršta se s konceptualnom metaforom prema kojoj se POGLED U OČI poima kao SHVATANJE. Na unutarjezičkom nivou italijanska frazeološka jedinica ima svoj značenjski sinonim u *stare con gli occhi bassi* (‘biti sa spuštenim očima’) i *non osare alzare gli occhi* (‘ne usuđivati se podići oči’). U španskom jeziku postoji frazem *no levantar los ojos (del suelo)* (‘ne podizati oči (sa tla)’), značenja: „gledati u pod kao znak poniznosti, skromnosti, stida i sl.”⁸. U srpskom frazeološkom inventaru figurira frazema *ne dizati pogled*, koja je semantički bliska jedinici *spustiti (oboriti) oči*, u kojoj se umesto lekseme *oči* javlja značenjski srodna leksema *pogled* koja pripada istom semantičkom polju.

Negativna duševna stanja kao stid, pokornost, ali i bolest te depresija definišu se kao težina koja čoveka vuče ka dole i drži u položaju koji nije uspravan (svojestven za pozitivna raspoloženja i duševna stanja), jer „spušteno držanje obično ide uz tugu i depresiju, uspravno držanje uz pozitivno emocionalno stanje” (Lakoff & Johnson, 1980a:p.16). Isto važi i za ozbiljnu bolest koja primorava čoveka da legne - kad čovek umre fizički je dole (*ibid.*). Dakle, u ovakvoj metaforičkoj polarizaciji i pomoću vertikalne dimenzije negativno je konceptualizovano ono što je dole (stid, krivica, posramljenost), pa je u slučaju datih frazema postulirana orijentaciona metafora NEGATIVNO EMOTIVNO STANJE JE DOLE, preciznije podmetafora STID/KRIVICA/POKORNOST JE DOLE, koja se zasniva na svakodnevnom iskustvu čoveka da negativno emotivno stanje implicira spuštanje očiju/pogleda. Budući da se ovim frazemama denotiraju moć i pokornost, u njihovoj bazi prisutna je i orijentaciona pojmovna podmetafora MOĆ JE GORE / NEMOĆ JE DOLE, imajući u vidu viši položaj onog kome se pokorava u odnosu na onog ko se pokorava na vertikalnoj osi (Klikovac, 2004:p.76). Apstraktni pojmovi „dominacija” i „potčinjenost” strukturisani su na vertikalnoj shemi, na kojoj entitet koji ima moć i kome se pokorava stoji gore u odnosu na entitet na kome se ispoljava moć, tj. koji se pokorava (Rasulić, 2004:pp.212–216). Najzad, Milanović smatra da su frazeologizmi izgrađeni na metafori POSTIDE TI SE ZNAČI OBORITI OČI koja je metonimijski povezana sa uobičajenim položajem tela osobe koja oseća stid (2014:p.391). Radi se o ‘tipičnom bihevioralnom efektu prijatnih ili neprijatnih emocija, pri čemu telesne reakcije omogućavaju metonimiju *efekat/posledica za uzrok*’ (Drobnjak et al., 2018:p.170).

⁸ Frazeologizam koji ima istu sliku u pozadini jeste *llevar (tener) los ojos clavados en el suelo* (‘nositi (imati) oči prikovane za tlo’), koji opisuje skromnu i stidljivu osobu.

U datim frazeologizmima agens putem spuštanja očiju izražava svoje emocionalno stanje, odnosno apstraktni ciljni domen stida, zbuđenosti, poniznosti i sl., a konkretizuje se kroz izvorni domen *oči*. Oči se smatraju ogledalom duše, mestom na kome je moguće „pročitati” čovekovo raspoloženje ili duševno stanje. Spuštanjem očiju osoba ne dozvoljava sagovorniku da u neverbalnoj komunikaciji otkrije šta oseća. Obično se kod gestovnih somatizama radi o prenesenom značenju, dok se ovde raspoloženje, tj. inferiornost vršioca radnje konceptualizuje i doslovno, kretanjem tela ka dole, tj. spuštanjem glave i obaranjem pogleda.

U španskom frazeološkom fondu pronalazimo frazeološke jedinice *estimar (tener) sobre los ojos a alguien* (‘ceniti (držati) nekoga iznad očiju’) i *estimar (tener) sobre las niñas de los ojos a alguien* (‘ceniti (držati) nekoga iznad zenica očiju’), obe u značenju „visoko, veoma ceniti nekoga”, kod kojih je takođe postulirna hipermetafora DOBRO JE GORE, odnosno podmetafora POŠTOVANJE JE GORE. Istovremeno, OKO se poima kao DRAGOCEN, VREDAN PREDMET.

S druge strane, u istom jeziku figuriraju i frazeološke konstrukcije *tener sobre ojo a alguien* (‘imati (držati) nekoga iznad oka’), u značenju „mrzeti nekoga” i *traer sobre ojo a alguien* (‘dovesti nekoga iznad oka’), koja nosi sličnu semantičku vrednost „mrzeti nekoga” ili „biti ljut na nekoga”. U datim slučajevima metafore na kojima se zasniva frazeološka semantika odstupaju od onih koje nudi kognitivistička teorija, dakle GORE se ovde ne poima kao DOBRO.

Italijanske frazeološke jedinice *tenere sott’occhio* (‘držati pod okom’) i *avere sott’occhio* (‘imati pod okom’) znače „imati kontrolu nad nekim, držati pod kontrolom” i predstavljaju značenjske ekvivalente srpskoj frazemi *uzeti pod oko*. Motivisane su orijentacionom metaforom IMATI KONTROLU/SILU JE GORE, BITI POTČINJEN KONTROLI/SILI JE DOLE, koja ima i svoju fizičku osnovu: obično je pobednik u borbi na vrhu. Ova metafora nastala je tako što u zapadnoj kulturi ljudi vide sebe kao one koji imaju kontrolu nad biljkama, životinjama i čitavom okolinom zbog toga što su jedini koji poseduju sposobnost rasuđivanja, a posedovanje razuma postavlja ljude iznad životinja i ujedno im daje kontrolu (Lakoff & Johnson, 1980b:pp.463–464).

S druge strane, srpski frazeološki fond beleži i oblike *držati na oku* i *imati na oku*⁹, u značenju „pomno paziti na nekoga ili nešto, motriti, kontrolisati” kao i *biti nekom na oku (očima)* i *nalaziti se nekom na oku (očima)*, u značenju „nalaziti se pod nečijim stalnim nadzorom, biti predmet nečije kontrole”, gde se proces vizuelnog opažanja sagledava „iz perspektive percipiranog objekta, pri čemu nastaju

⁹Rečnici beleže i frazem *držati (imati) koga pod okom* sa predlogom *pod*, ali se u savremenom jeziku upotrebljava varijanta sa predlogom *na*.

frazeologizmi s konverzivnim značenjem” (Štrbac, 2012:p.328). Upotreba različitih predloga (u italijanskom jeziku *sotto*, a u srpskom *na*) dovodi do razlika između pojmovnih sistema analiziranih jezika, pri čemu upotreba predloga *na* u srpskom uzrokuje odstupanje od date metafore jer se gore, na oku, a ne ispod oka nalazi onaj nad kim imamo kontrolu. Ipak, ovi frazeologizmi zapravo podrazumevaju da se onaj nad kim imamo kontrolu nalazi u našoj blizini, pa bi postulirana metafora bila IMATI KONTROLU JE BLIZINA.

Srpski frazeološki korpus nudi i obrt *pasti u nečijim očima*, značenja: „izgubiti raniji ugled ili poštovanje”, kao i njegove značenjske antonime (*po*)*rasti u nečijim očima* i *postati visok (velik) u nečijim očima*, koji ne pronalaze ekvivalente u romanskim jezicima¹⁰. Svi su motivisani orijentacionom metaforom DOBRO JE GORE, odnosno LOŠE JE DOLE, preciznije u njihovoj osnovi nalazi se podmetafora UGLED JE GORE, tj. NEPOŠTOVANJE JE DOLE.

Drugačiji slučaj predstavljaju italijanske frazeološke jedinice *averne fino agli occhi* (‘imati nekog, nečeg do očiju’) ili *averne fin sopra gli occhi* (‘imati nekog, nečeg iznad očiju’) koje opisuju situaciju u kojoj je agens sit svega, umoran zbog neke osobe ili situacije i ne toleriše je više¹¹. Ista ideja dosade, zamora i prezasićenja izražava se španskim frazemima *estar hasta los pelos* (‘biti do kose’), *estar hasta el moño* (‘biti do punđe’), *estar hasta la coronilla* (‘biti do temena’), *estar hasta el cogote* (‘biti do potiljka’) i *estar hasta las narices* (‘biti do nosa’) i srpskom jedinicom *preko glave je nekome nešto*. Budući da se ista semantika u španskom i srpskom jeziku ostvaruje upotrebom različitih leksičkih komponenti, menja se pozadinska slika frazema. Uprkos tome, u svim navedenim slučajevima radi se o leksemama koje služe kao merna jedinica količine, a koje pripadaju gornjem delu čovečijeg tela, što ukazuje na metaforu sa shemom GORE–DOLE. U ovom slučaju posredi je orijentaciona metafora VIŠE JE GORE (Lakoff & Johnson, 1980a:pp.16–17).

Isti metaforijski obrazac nalazi se i u španskom frazemu s komponentom *oko*: *estar enamorado hasta los ojos* (‘biti zaljubljen do očiju’) i srpskom obrtu koji sadrži somatsku komponentu *uši*: *biti zaljubljen do usiju*¹².

¹⁰ Najpribližniji prema značenju koje ima u postuliranoj metafori, a koje beleži rečnik Zingarelli (2004) jeste frazeologizam *crescere nella stima di qualcuno* (‘porasti u nečijem poštovanju’), koji pak ne sadrži somatsku leksemu.

¹¹ U istom značenju koriste se i italijanski frazemi sa drugačijim somatizmom: *averne fino al collo* (‘imati nekog, nečeg do vrata’) i *averne fin sopra i capelli* (‘imati nekog, nečeg preko kose’).

¹² Semantički ekvivalent koji ipak ne deli i istu orijentacionu metaforu bio bi italijanski frazem *essere innamorato fino all'osso* (‘biti zaljubljen do kosti’).

3.2. DOBRO JE ISPRED, LOŠE JE IZA

U orijentacijskom odnosu ispred-iza vlada asimetričnost. Razlog tome treba tražiti u činjenici da su percepcijski organi, posebno oči kojima se prima gotovo 90% stimulusa iz okruženja, smešteni na prednjoj strani tela, tj. na licu. Kada se telo nalazi u statičnom položaju, ispred je smer u kome gledamo i imamo percepcijsku kontrolu. Kada je reč o kretanju, prototipičan smer kretanja je napred. Shodno tome, metaforijski mehanizam koji se aktivira kod većine somatskih frazeologizama čija je komponenta leksema koja označava deo tela koji se nalazi na prednjoj strani, jeste: POZNATO JE ISPRED, DOBRO JE POZNATO, odnosno DOBRO JE ISPRED budući da su na prednjoj strani tela smešteni najvažniji senzorni organi. Analogno tome, ono što se nalazi iza ljudskog tela nije vidljivo, nad time nemamo percepcijsku kontrolu i može da predstavlja opasnost, što postulira metafore: NEPOZNATO (OPASNOST) JE IZA, LOŠE JE NEPOZNATO, LOŠE JE IZA (Kovačević & Ramadanović, 2016:p.54, 57, 59).

Prva grupa jedinica čija se frazeološka semantika zasniva na metafori DOBRO JE ISPRED, LOŠE JE IZA jeste: *it. avere gli occhi dietro la testa* ('imati oči iza glave'), *šp. tener ojos en la nuca* ('imati oči na potiljku') i *sr. imati oči na leđima*. Frazeologizmi triju jezika, uprkos leksičkoj divergenciji (glava/potiljak/leđa), ostvaruju isto značenje „biti uvek na oprezu, budno paziti” i obično se koriste uz glagole *morati, trebati*. U španskom jeziku postoje frazeologizmi koji na unutarjezičkom nivou predstavljaju značenjske sinonime gorenavedenom: *tener ojos en el cogote*¹³ ('imati oči na potiljku'), *tener ojos en la espalda* ('imati oči na leđima') i vulgarizam *tener ojos en el culo* ('imati oči na dupetu') (Buitrago, 2007:p.726). U srpskom jeziku sinonimno se upotrebljavaju i frazeme: *imati oči na potiljku* i *imati oči oko glave*. Bez obzira na leksička nepodudaranja, u slučaju triju razmatranih jezika svi primeri ukazuju na zadnji deo tela, suprotno od mesta gde su oči prirodno locirane, što dozvoljava da se proširi radijus vidnog polja osobe koja gleda (Pascual López, 2006:p.7)¹⁴.

Pošto su oči smeštene na prednjem delu tela, njima možemo da vidimo ono što je ispred. To znači da ono što se nalazi iza nas nije vidljivo i može predstavljati opasnost. Pravovremena uočena opasnost može da se izbegne. S druge strane, ukoliko opasnost nije pred nama, ukoliko je ne vidimo, ili je ne vidimo na vreme, ne možemo je sprečiti. Zato je potrebno imati oči i na zadnjem delu tela, kako bi se predupredila potencijalno opasna situacija i percipiralo sve što posmatrača okružuje. Hipermetafora LOŠE JE IZA u osnovi ima podmetaforu NEVIDLJIVA OPASNOST JE IZA. LOŠE JE NEVIDLJIVA OPASNOST, pa sledi LOŠE JE IZA.

¹³ Frazema ima i značenje: „ne shvatati, ne videti ono što je ispred”.

¹⁴ Paginacija navedena prema elektronskoj verziji rada.

Frazeologizmi *it. fare qualcosa davanti agli occhi di qualcuno* ('raditi nešto ispred nečijih očiju'), *šp. hacer algo (del)ante (de) ojos de alguien* ('raditi nešto (is) pred nečijih očiju') i *sr. raditi nešto pred nečijim očima (na nečije oči)*, dele istu semantiku „raditi nešto u nečijem prisustvu, tako da osoba to može videti”. Ukoliko nešto radimo tako da posmatrač to može videti, ako ne ometamo njegovu percepciju, ne krijemo ništa od njega, jasno je da metafora DOBRO JE ISPRED motiviše značenje navedenih frazeoloških jedinica. Ona je umrežena s metaforom POSMATRANI OBJEKAT NALAZI SE ISPRED OKA POSMATRAČA, budući da gledanje, kao svesna čovekova aktivnost, podrazumeva da su oči otvorene i da se posmatrani objekat nalazi ispred oka onog ko posmatra (Milanović, 2014:p.387). Ove metafore deluju zajedno sa metonimijom, preciznije sinegdohom DEO (OČI) ZA CELINU (OSOBU).

Ista vrsta konceptualnih mehanizama zastupljena je i u narednoj grupi frazeoloških jedinica: *it. essere davanti agli occhi di qualcuno* ('biti pred nečijim očima'), *šp. estar (del)ante (de) (los) ojos de alguien* ('biti pred nečijim očima') i *sr. biti pred nečijim očima*. Apsolutni prevodni ekvivalenti triju jezika realizuju isti semantički sadržaj „biti u nečijem prisustvu, u blizini nekoga, na dohvata ruke, biti primetan, vidljiv”. U sva tri jezika frazeme kolociraju uz različite glagole (*imati, nalaziti se, držati, staviti*)¹⁵.

Frazeološke jedinice slične leksičke i formalne strukture *it. mettere qualcosa davanti agli occhi di qualcuno* ('staviti nešto ispred nečijih očiju'), *poner algo delante de ojos de alguien* ('staviti nešto ispred nečijih očiju') i *sr. izneti (iznositi) nekome nešto pred oči* nose značenje: „predočiti nekom nešto, ubediti ga da odbaci pogrešno mišljenje, skrenuti nekom pažnju na nešto, razotkriti nekom nešto”. Dati frazemi izgrađeni su na kompleksnim konceptualnim mehanizmima. U njihovoj bazi stoji metafora DOBRO JE ISPRED, sa podmetaforom RAZOTKRIVANJE ISTINE JE ISPRED. Pored datih metafora, frazeme su motivisane i pojmovnom metaforom: RAZUMETI JE VIDETI i POSTATI SVESTAN JE VIDETI. Postulirana je i konceptualna metafora OKO JE LOKALIZATOR, gde se somatska leksema poima kao nešto ispred čega može da se stavi objekat lokalizacije (v. Piper, 1997). Milanović (2014:p.387) primećuje da dati frazeologizmi pokazuju kako je ČOVEKOVO VIDNO POLJE (VIDOKRUG) OGRANIČENI PROSTOR, a u srpskom jeziku sama složenica vidokrug unosi semantiku ograničenog prostora u svom drugom delu. Na ovaj način ukazuje se i na to da je moguće u taj prostor DONETI POSMATRANI PREDMET. Posredi je i metonimija OKO ZA OSOBU.

¹⁵U italijanskom jeziku javljaju se i frazeme: *avere sott'occhio (sotto gli occhi)* ('imati ispod oka (očiju)') i *avere sotto il naso* ('imati pod nosom'), koja ima isto značenje, ali sadrži drugačiju somatsku komponentu. U srpskom jeziku postoji polisemičan frazeologizam *biti nekome na oku (očima)* (v. 3.1.).

Frazeološke jedinice *it. vedersi (avere) qualcuno sempre davanti agli occhi* ('videti (imati) nekoga uvek ispred očiju') i *sr. imati stalno pred očima*, uprkos parcijalnoj ekvivalenciji na leksičkom planu, realizuju isto značenje: „stalno misliti o nekome, živo se sećati”, obično osobe koja nedostaje jer je daleko ili je umrla, a čija je slika uvek prisutna u mislima, ili je ostala duboko urezana u sećanju govornika. Slika u semantičkom talogu je ista: ono šta nam je stalno prisutno u vidnom polju, mora biti prisutno i u našim mislima. Dakle, osim metafore DOBRO JE ISPRED, prepoznaje se motivisanost frazeologizma konceptualnom metaforom MISLITI JE VIDETI. Srpski korpus sadrži i sledeće jedinice: *biti stalno pred očima nekome, lebdeti nekome pred očima, izaći (doći) nekome na (pred) oči* i *ne silaziti (ne skidati se) nekome s očiju*.

Kako je iskrenost vrlina, konceptualna metafora DOBRO JE ISPRED postulirana je u frazeologizmu srpskog jezika *kazati (reći, govoriti) u oči* ili *skresati (baciti, sasuti) (istinu) u oči*, u značenju: „reći nešto otvoreno i iskreno, bez okolišanja”. U italijanskom i španskom postoje semantički ekvivalenti srpskom frazeologizmu, koji za iskazivanje istog koncepta koriste drugačiju somatsku leksemu, a ona takođe označava deo tela koji se nalazi spreda: *dire qualcosa in faccia a qualcuno* ('reći nešto u lice nekome'), odnosno *decirle en (a) la cara algo a alguien* ('reći u lice nešto nekome'). Apsolutni ekvivalent ovih jedinica postoji i u srpskom jeziku: *kazati (reći, govoriti, skresati) nekom nešto u lice*.

U srpskom frazeološkom repertoaru registrovani su i frazemi: *beži mi (vuci mi se, gubi mi se, sklanjaj mi se, idi mi) ispred očiju* i *ne izlazi mi pred oči* koji se koriste kao poruka sagovorniku da ode i ne pojavljuje se više jer njegovo prisustvo nije poželjno. I u navedenim slučajevima figurira metafora DOBRO/POŽELJNO/PRIJATNO JE ISPRED, dok se frazeološka semantika formira konceptualnom metaforom VIDNO POLJE JE SADRŽATELJ. Dati primeri mogli bi da se svrstaju i pod orijentacione metafore koje koriste relaciju BLIZU - DALEKO.

3.3. DOBRO JE BLIZU, LOŠE JE DALEKO

U domenu spacijalnosti, odnosno denotiranja prostornih odnosa koji počivaju na orijentacionom binomu BLIZU-DALEKO identifikovani su sledeći somatski frazeologizmi: *it. lontano dagli occhi lontano dal cuore* ('daleko od očiju daleko od srca') koji pronalazi svoj apsolutni ekvivalent u *sr. daleko od očiju daleko od srca*. Frazeološke jedinice ukazuju na to da distanca i duga razdvojenost parova slabi vezu i ljubav i da se lako zaboravi onaj ko se dugo ne vidi.

Ako je ljubav pozitivno osećanje, onda je jasna metafora u osnovi frazeoloških jedinica: DOBRO JE BLIZU, LOŠE JE DALEKO. Hipermetafora DOBRO JE BLIZU, LOŠE JE DALEKO ima u osnovi podmetaforu DALEKO JE ODSUSTVO LJUBAVI. Takođe, LOŠE JE ODSUSTVO LJUBAVI, iz čega proizilazi LOŠE JE DALEKO. Ova metafora umrežena je sa drugim pojmovnim metaforama: VOLETI JE VIDETI i LJUBAV JE FIZIČKA, PROSTORNA BLIZINA jer ako se neko nalazi daleko od nas, ukoliko ga ne vidimo, on nam i ne pripada.

Prodanović-Stankić (2009:p.78) navodi da u zapadnoj kulturi emocionalna bliskost podrazumeva i fizičku blizinu, pa postulira pojmovna metafora BITI BLIZAK SA NEKIM JE BITI BLIZU NEKOG. Pored jasnog upućivanja na prostornu udaljenost, u frazeologizmima se percipira i vremenska distanca koja takođe negativno utiče na intenzitet emocija, pa frazeološko značenje motiviše i metafora LJUBAV JE VREMENSKA BLIZINA. U osnovi frazema je prepoznatljiva i slikovna shema CENTAR– PERIFERIJA prema kojoj se emocije nalaze u centru, a udaljavanjem od centra ka periferiji postaju slabijeg intenziteta.

Dati frazemi ujedno počivaju na još jednoj orijentacionoj metafori: DOBRO JE ISPRED, imajući u vidu da svojom semantikom aludiraju da se može voleti (pozitivno osećanje) samo onaj ko nam je neprestano pred očima¹⁶.

3.4. DOBRO JE DESNO, LOŠE JE LEVO

Binarna opozicija *desno-levo* bila je predmet proučavanja različitih oblasti: psihologije, antropologije, sociologije. Simbolička priroda desne i leve strane, u kojoj se prva poima kao pozitivna, a druga kao negativna, prisutna je ne samo u frazeologiji, već u kulturi i tradiciji brojnih naroda. Stoga se može tvrditi da su (somatski) frazeologizmi s komponentama *desno* i *levo* kulturno uslovljeni.

Sa stanovišta fizionomije, ne postoji opravdan razlog za ovo uverenje. Između desne i leve strane, odnosno između spoljašnjih organa na levoj i desnoj strani tela postoji simetričnost u orijentacijskom odnosu. U tom smislu levo i desno stoje u istom odnosu i nema ni fizičkih ni percepcijskih razloga da se jedna strana konceptualizuje kao dobra, a druga kao loša. Ipak, to se dešava zato što su tradicija i religija ustanovile takvu simboliku i stvorile dodatnu fizičku asimetriju levog i desnog (Kovačević & Ramadanović, 2016:pp.54–55). Osim toga, ovom uverenju

¹⁶U španskom jeziku pronalazimo frazeologizam *fuera de la vista, fuera de la mente* ('van vida, van uma'), koji, premda ne koristi somatsku lekesmu *oko*, izražava sličan koncept tj. aludira na to da se zaboravlja osoba koju ne vidamo. Navedeni obrt koristi relaciju SPOLJA-UNUTRA, tj. formira metaforu LOŠE JE SPOLJA.

doprinelo je i iskustveno znanje da je za većinu ljudi desna ruka dominantna jer je jača, spretnija i brža.

Sve poznate (primitivne i napredne) kulture koriste dualnu klasifikaciju i polarne suprotnosti (Laponce, 1981:p.23), a u prostornoj orijentaciji odnos desno-levo smatra se osnovnim tipom dualizma. Uverenje da je desno dobro, a levo loše uvreženo je u različitim kulturama i religijama. Još u starom Egiptu, u sistemu hijeroglifa, *ući* je značilo otići na desnu stranu, a *izaći* otići na levu. Orijeñtišući se ka severu, s desne strane nalazi se istok (gde sunce izlazi), a s leve zapad (gde sunce zalazi). Drugim rećima, desno predstavlja istok, svetlost i život, a levo zapad, tamu i smrt (Cirlot, 2018:p.371). Za Grke dobri predznaci dolazili su sa desne strane, sa istoka, a najćešće u obliku ptica (v. Buitrago, 2007:p.278, 416)¹⁷. Artemidor iz Efesa, pisac i prorok iz drugog veka n.e., govorio je da desno oko predstavlja oca, sina ili brata, a levo majku, ćerku ili sestru, i da se na taj naćin muški element identifikuje sa pozitivnim i ženski sa negativnim (*ibid.*:p.279)¹⁸.

I u judaizmu i hrišćanstvu inkorporirana su drevna verovanja, pa je desno konotirano kao dobro, a levo kao loše. U Psalmima Davidovim (Ps 110, 1) piše: *‘Reće Gospod Gospodu mojemu: Sjedi meni s desne strane dok položim neprijatelje tvoje za podnožje nogama tvojima’* (up. Mt 22,44; Mk 12,36; Lk 20,42; Dap 2,34-35; Jev 1,13). I u Novom zavetu na više mesta čitamo da vaskrsli Hrist sedi s desne strane Boga (Mt 26,64; Mk 14,62; Mk 16,19; Lk 22,69; Dap 7,55-56; Rim 8,34; Kol 3,1; Jev 1,3; Jev 8,1; Jev 10,12; Jev 12,2; 1 Pet 3,22). Prema Bibliji i u religioznoj ikonografiji osuđeni grešnici će posle Strašnog suda ići levo, pa levo predstavlja pravac pakla, a desno pravac raja (Chevalier & Gheerbrant, 2018:p.1020)¹⁹. U Nikejskom simbolu vere stoji: *‘...I Koji se vazneo na nebesa i sedi sa desne strane*

¹⁷ Većina starogrćkih filozofa, posebno Pitagora i potom Pitagorejci, govoreći o kosmogoniji, istiću teoriju suprotnosti, odnosno dualistićku koncepciju Univerzuma. Za njih brojevi su suština svih stvari i ćine prirodu Univerzuma. Kao što postoji opozicija između parnog i neparnog, tako postoji i opozicija: desno-levo, muško-žensko, svetlosti-tama, dobro-loše itd. Svi prvonavedeni elementi su pozitivni (v. Burnet, J. 1920). Vrlo verovatno ovo stanovište ima veze sa kretanjem Sunca koji je u svim civilizacijama bilo simbol života. Kod Grka desna strana je „strana ruke koja vitla kopljem”, i na desnoj strani se pojavljuju povoljni predznaci. Stoga desno simbolizuje snagu, veštinu i uspeh (Chevalier & Gheerbrant, 2018:p.1021).

¹⁸ Isto je važno i u hrišćanskom srednjem veku, gde se leva strana smatrala ženskom, noćnom i satanskom, a desna muškom, dnevnom i božanskom (Buitrago, 2007: pp.1020–1021).

¹⁹ O tome čitamo u Svetom Jevandelju od Mateja: *‘I postaviće ovce sa desne strane sebi, a jarad sa lijeve. Tada će reći Car onima što mu stoje sa desne strane: Hodite blagosloveni Oca mojega; primite Carstvo koje vam je pripremljeno od postanja svijeta’* (Mt 25, 33-34), i *‘Tada će reći i onima što mu stoje s lijeve strane: Idite od mene, prokleti, u oganj vjećni koji je pripremljen đavolu i anđelima njegovim’* (Mt 25,41). Uprkos biblijskom predanju koje ući da je žena stvorena iz rebra muškarca u nekim rabinskim komentarima precizira se da je prvi ćovek Adam bio muškarac na desnoj strani a žena na levoj i da ga

Oca...²⁰. Takođe, u pravoslavnoj molitvi posle svetog pričešća Svetog Simeona Metafrasta kaže se: '...i na Tvom strašnom Drugom dolasku udostoj mene grešnika da stanem s desne strane slave Tvoje...'²¹.

U tekstovima Biblije daje se prednost desnoj strani (up. Ps 45,9; Ps 60,5; Ps 121,5; Prop 10,2; Mt 25,34), pa samim tim i desnoj (dominantnoj) ruci²² (Ps 17,7; Ps 18,35; Ps 20,6; Ps 48,10; Ps 108,6; Ps 118,15–16; Ps 138,7; Ps 139,10; Dap 5,31; Otk 5,1; up. Pp 2, 6; 8,3). U hrišćanskoj tradiciji desna ruka simbol je blagoslova, a leva simbol prokletstva (Kovačević & Ramadanović, 2016:p.56)²³.

Sve ovo moglo je doprineti da Biblija, kao prva odštampana i najprevođenija knjiga²⁴, utiče na to da se u gotovo svim (hrišćanskim) kulturama u polaritetu desno-levo, prvi doživljava kao pozitivan, a drugi kao negativan²⁵.

Za razliku od vertikalnog mapiranja (DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE), DOBRO JE DESNO, LOŠE JE LEVO predstavlja horizontalno mapiranje i može se objasniti činjenicom da su u prostornoj orijentaciji dešnjaci skloni da povezuju desno sa pozitivnim, a levo sa negativnim atributima, dok će levoruki činiti suprotno. Metafora DOBRO JE DESNO postala je dominantna u većini kultura samo zato što je dešnjaka mnogo više nego levorukih (Casasanto, 2009:p.365). Drugim rečima, ljudi imaju tendenciju da sve ono što pripada manjini smatraju nekom vrstom anomalije i lošim, dok je dobro sve ono što je uobičajeno i pripada većini²⁶.

je Bog podelio na dve polovine, stvorivši tako muškarca i ženu (Chevalier & Gheerbrant, 2018:pp.1020-1021). Zato se desna strana vezuje za muški, a leva za ženski princip.

²⁰ Izvor: <https://svetosavlje.org/nikejski-simvol-vere/>

²¹ Izvor: <https://spc.rs/molitve-pre-i-posle-svetog-pricesca/>

²² Ruka je simbol moći. Hebrejska reč *yad* (יָד) znači „ruka“, ali i „snaga, moć“. Desna ruka je direktno povezana sa mozgom, leva sa srcem.

²³ U zapadnoj hrišćanskoj tradiciji, desna ruka ima aktivno značenje i simbolizuje budućnost, a leva pasivno i označava prošlost, na koju čovek ne može da utiče (Chevalier & Gheerbrant, 2018:p.1026).

²⁴ Izvor: <https://www.wycliffe.net/resources/statistics/>.

²⁵ U Novom zavetu nigde se ne pominje u koji obraz je Juda poljubio Isusa prilikom izdaje (Mt 26,49; Mk 14,45). Ipak, neretko u slikarstvu Juda ljubi Hrista u levi obraz (npr. minijatura Judin poljubac autora Matea da Milano u *Libro d'Ore*, koju je poručio Alfonso I d'Este početkom XVI veka). U Svetim Jevanđeljima od Mateja (27,38), Marka (15,27) i Luke (23,33) pominje se da su pored Hrista bila razapeta još dva razbojnika, jedan s Hristove desne, a drugi s leve strane. Iako se u kanonskim jevanđeljima to ne precizira (v. Lk 23, 39-43), uvreženo je mišljenje da se u sceni raspeća na Golgoti razbojnik koji se pokajao, blagorazumni razbojnik, nalazio s desne strane Hrista. Objašnjenje za ovo moglo bi se naći u apokrifnim izvorima (npr. Arapsko jevanđelje detinjstva Spasitelja, gl. 23).

²⁶ Dalje, desna strana poistovećuje se sa svesnim, budućnošću, otvorenim, evolucijom, normalnim i legitimnim, a leva strana vezuje se za nesvesno, prošlost, potisnutost, abnormalnost, involucija i nezakonitost. Leva strana je zona porekla, a desna zona rezultata (Cirlot, 2018:p.369).

I etimologija reči analiziranih jezika ukazuje nam na to da je desno pozitivno, a levo negativno konotirano. U italijanskom jeziku leksema *sinistro* znači „levi” ali i „nesreća”, dok *destro* znači „desni” i „spretan, sposoban, vešt; oštrouman, mudar”. U španskom reč *derecho* ima dva značenja: „desno” i „pravo”²⁷. U srpskom jeziku prema *RSANU* odrednica *levi* ima značenje „nepovoljan, nesrećan, koban”²⁸ i „koji nije vredan pažnje, nevažan, beznačajan”²⁹. Odrednica *desni* u istom rečniku definiše se kao „pravi, veran, pouzdan”, „pogodan, povoljan” i „srećan, koji ima sreće, koji donosi sreću”. Pridev *levi* obično se povezuje, budući da je većina ljudi dešnjaka, sa značenjem *loš, nepravedan, slab* i sl., a etimološka mu je veza u rečima značenja *kriv, iskrivljen* (Gluhak, 1993:p.377).

Frazeološki par *it. essere l'occhio destro di qualcuno* ('biti nečije desno oko') i *šp. ser el ojo (ojito) derecho de alguien* ('biti nečije desno oko (okce)'), ostvaruje istu semantičku vrednost: „biti omiljena osoba za nekoga, ona koja se najviše voli, predmet ljubavi i obožavanja”, i ne pronalazi ekvivalent u srpskom jeziku. Španski osim toga znači još i: „biti osoba od najvećeg poverenja”. Osim istovetne semantike, leksemskog sastava i formalne strukture, date frazeme dele i metaforu DOBRO JE DESNO. Zapravo, sa stanovišta konceptualne analize navedena metafora deluje zajedno sa metonimijskim obrascem DEO ZA CELINU, tj. OKO ZA OSOBU.

U španskom frazeološkom fondu postoji frazeologizam *entrarle a alguien por el ojo derecho* ('ući nekome kroz desno oko') koji realizuje značenje: „biti simpatičan nekome, dopadati se nekome”, i ne pronalazi ekvivalente ni u italijanskom ni u srpskom jeziku. Osim metafore DOBRO JE DESNO, aktivirana je i konceptualna metafora OKO JE SADRŽATELJ, gde se somatska leksema poima kao sadržatelj koji može da se otvori ili zatvori, pa u njega nešto može da uđe ili izađe. Sadržatelj ima poklopac, kao što oko ima kapak. Onom ko nam se dopada podižemo poklopac (kapak) i puštamo ga da uđe u sadržatelj (oko). Iz očiju, koje sakupljaju svetlost iz okoline, slika se šalje do mozga, pa su oči odgovorne i za pojavu emocija.

Konceptualna analiza iz ovog primera primenljiva je i na špansku frazeološku jedinicu *entrarle a alguien por el ojo izquierdo* ('ući nekome kroz levo oko') - „biti nekome antipatičan”, koja s prethodno analiziranom stoji u antonimskom odnosu i koja takođe nema ekvivalente u preostala dva razmatrana jezika.

²⁷ Kada je u pitanju španski jezik, od latinskog *dexter, -tri* nastala je reč *diestro*, koja je višeznačna: desno; desna ruka; sposoban, stručan, vešt, mudar, pronicljiv; povoljan, srećan. Od latinskog *sinister, -tri* nastala je reč *sinistra*, koja je takođe polisemantična: levo; leva ruka; zao, perfidan, zlonamerni; katastrofalni, nesrećni, jeziv; nesreća, katastrofa, tragedija, propast.

²⁸ Ipak, ovo značenje, navedeno kao četvrto, markirano je kao nerasprostranjeno.

²⁹ Značenje, navedeno kao peto od ukupno šest značenja, označeno je kao šatrovačko.

Da bi se objasnila motivacija gorenavedenih frazema, potrebno je osvrnuti se i na druge frazeologizme triju jezika koji u svom leksičkom sastavu takođe imaju somatsku komponentu, i to leksemu *ruka*. U posmatranim jezici postoje frazeme koje su apsolutni ekvivalenti: *it. essere il braccio destro di qualcuno* ('biti nečija desna ruka'), *šp. ser la mano derecha (el brazo derecho) de alguien* ('biti nečija desna šaka (ruka)') i *sr. biti nečija desna ruka*, u značenju „biti nečiji pouzdani saradnik, koristan pomoćnik, glavni oslonac ili potpora”. Frazeološko značenje motivisano je univerzalnom kulturnom konotacijom koju ima pridev *desno* u orijentacionoj metafori, koja je umrežena sa metonimijom DEO ZA CELINU, tj. RUKA ZA OSOBU³⁰. U srpskom jeziku postoji i frazema *imati dve leve ruke* koja znači: „biti nespretn, neviš”, kao i frazeologizam *brak na levu ruku* koji opisuje loš brak³¹. Obrt (*pre*) *krstiti se levom rukom*, u značenju: „mnogo se čuditi”, dočarava sliku osobe koja je, zatečena nekim neverovatnim prizorom ili događajem, izgubila orijentaciju i prekrstila se onom rukom kojom to inače ne radi (Kovačević & Ramadanović, 2016:p.55). U konstrukciji *leva ruka desni džep*, leva ruka je ona kojom se krade. Dakle, u srpskim frazemama, leva ruka konotirana je kao loša. Ako se u tri jezika desna ruka doživljava kao nešto pozitivno, to je najverovatnije zbog iskustvenog, konvencionalnog znanja koje govornici imaju „o funkcionalnoj primarnosti desne ruke u odnosu na levu” (Štrbac, 2018:p.215)³².

I somatizam *noga*, tj. *stopalo* deo je frazeologizama kojima se u sva tri razmatrana jezika desno poima kao dobro, a levo kao loše. U italijanskom postoji *alzarsi col piede sinistro* ('ustati na levo stopalo'), polisemični izraz koji znači: „biti razdražljiv i neraspoložen” i „nemati sreće, naći se u neželjenim i neočekivanim neprijatnostima”³³. U španskom jeziku takođe figurira analogni frazeologizam

³⁰ Ipak, u španskom nalazimo frazemu *tener mano izquierda* ('imati levu ruku') koja realizuje značenje „znati kontrolisati komplikovanu situaciju, posedovati veštinu za rešavanje teških situacija, biti taktičan”, i to je jedini izraz u datom jeziku u kojem se leksema *levo* pojavljuje u pozitivnom smislu. Objašnjenje za ovaj izuzetak treba tražiti u svetu borbe bikova, gde najteže i najumetnije stvari toreador radi levom rukom, onom kojom obično ne radi. To je ruka koja će toreadora u koridi učiniti bogatim (Buitrago, 2007:pp.719–720).

³¹ U španskom jeziku konstrukcija *matrimonio de la mano izquierda* ('brak leve ruke') aludira na brak između osoba različitog društvenog ranga.

³² Frazeologizmi koji u svom leksemskom sastavu imaju komponente *levo/desno* i somatizam, temelje se ne samo na konvencionalnom znanju o funkciji i značaju delova tela već su i simbolički motivisani, tj. njihova semantika počiva na simbolici koju nose njihove komponente. Za muslimane, leva ruka je nečista i nikada se ne koristi pri pozdravljanju ili prilikom jedenja. U Bangladešu, muškarci se identifikuju desnom rukom, žene levom, a lekari nikada ne koriste levu ruku kada pregledaju pacijente (Buitrago, 2007:pp.719–720).

³³ Da je levo markirano kao negativno, potvrđuje i frazema *alzarsi col piede sbagliato* ('ustati na pogrešno stopalo'), koja je navedenom frazeologizmu semantički sinonim na intralingvalnom planu.

levantarse con el pie izquierdo ('ustati na levo stopalo'), u značenju „nemati sreće, imati dan kad sreća nije naklonjena”. U ovom jeziku postoji i frazeološka jedinica iste formalne strukture koja sadrži antonimnu pridevsku komponentu: *levantarse con el pie derecho* ('ustati na desno stopalo'), koja znači „imati sreće, početi dan s dobrim predznakom”. Španski frazeološki fond beleži i frazeologizam *entrar con pie derecho* ('ući desnim stopalom'), koji se koristi da se opiše povoljan ili uspešan početak u nekoj situaciji ili poduhvatu³⁴. I srpski frazeološki fond ima frazeologizam *ustati (dići se) na levu nogu (levom nogom)*³⁵, koji znači: „biti zle volje, loše raspoložen, obično bez razloga” i *imati dve leve noge*, u značenju „hodati nespretno”³⁶.

Ako je desna ruka konotirana kao pozitivna, a objašnjenje za to se može naći u činjenici da većina ljudi više stvari obavlja ovom rukom, postavlja se pitanje zašto se desno oko ili desna noga takođe doživljavaju kao pozitivni u odnosu na levi parnjak, imajući u vidu da su oba oka³⁷ i obe noge podjednako funkcionalne. Možemo pretpostaviti da je to usled analogije koja je nastala sa *desnom rukom*.

U srpskoj narodnoj tradiciji postoji snažna simbolika desne i leve strane. U kulturi Srba *desni-levi* dovodi se u neraskidivu vezu i sa dvojnomo opozicijom *dobar-loš*, tj. *pozitivni-negativni*. Ako nekome zvoni desno uvo dobiće dobar glas, ako mu zuji levo, loš. Ako zaigra desno oko to je dobar predznak i obrnuto. Pored toga, Srbi smatraju da čoveku anđeo stoji na desnom, a đavo na levom ramenu³⁸. Prema arhaičnim srpskim verovanjima, ujutru osoba treba prvo da obuje desnu, pa tek onda levu cipelu, a kada se oblači, prvo provuče desnu ruku kroz rukav, tj. desnu nogu kroz nogavicu (Tolstoj, 1995:pp.103–107, 113–114; up. Trebješanin, 1991)³⁹. Imajući u vidu sve

³⁴ Da je desno pozitivno markirano, potvrđuje i frazeološka jedinica *entrar con buen pie* ('ući dobrim stopalom'), koja je semantički sinonim frazeologizma *entrar con pie derecho*.

³⁵ Premda nije dokumentovan u konsultovanim rečnicima, u srpskom razgovornom jeziku postoji i frazeologizam *ustati na desnu nogu*, koji je nastao po uzoru na postojeći obrt s antonimskom komponentom.

³⁶ Ideja potiče od starih Rimljana, poznatih po sujeverju, koji su verovali da je sve što dolazi s desne strane ili se na njoj nalazi pokazatelj zaštite bogova, dok sve što dolazi s leve strane ili se na njoj nalazi donosi nesreću. Stoga su izbegavali da ustaju iz kreveta polažući na tlo prvo levu nogu (Quartu, 1993:pp.15–16).

³⁷ U oftalmologiji se govori o okularnoj dominaciji, tj. o dominantnom oku, onom koje do mozga šalje više informacija i preciznije ih prenosi. Dominantno oko kod čoveka može biti i levo i desno.

³⁸ Shodno tome, čoveku koji ide nepoznatim putem i nađe se na raskrsnici bolje je da krene desnim putem koji je anđeoski, dobar i srećan, dok je levi đavolji, loš i nesrećan. Prvi korak ili korak preko praga (položajnika, neveste koja prvi put ulazi u mladoženjinu kuću ili čoveka koji kreće na dalek put) treba da se obavi desnom nogom radi sreće, a umivanje i hranjenje deteta – desnom rukom, odnosno prvo desnom dojkom; korak levom nogom i radnja levom rukom imali bi negativan karakter.

³⁹ Binarna opozicija *desni-levi* u srpskoj tradiciji često se dovodi u vezu sa drugom binarnom opozicijom: *muški-ženski*. Ako se plod u majčinoj utrobi nalazi ili se prvi put pokrene s leve strane dete je ženskog

navedeno, iznenađuje što u srpskom mentalnom leksikonu, tj. frazeološkom fondu ne pronalazimo frazeološku jedinicu u kojoj bi se desno oko poimalo kao pozitivno.

3.5. DOBRO JE PLITKO, LOŠE JE DUBOKO

Vertikalna skala jedna je od osnovnih iskustvenih dimenzija konceptualizacije stvarnosti (gore-dole, iznad-ispod, plitko-duboko). Frazeologizmi koji slede predstavljaju slučaj korišćenja orijentacione metafore, koja počiva na kinestetičkoj orijentaciji i izvornim domenima duboko-plitko: *it. esserci dentro fino agli occhi* ('nalaziti se u nečemu sve do očiju') i *šp. estar metido hasta los ojos* ('biti stavljen sve do očiju'). U srpskom jeziku postoji frazeologizam iste semantike, sa drugačijim somatizmom - *biti umešan do guše*. Za izražavanje iste semantičke vrednosti italijanski jezik koristi oblik *essere immersi fino agli occhi* ('biti uronjen sve do očiju'), a španski frazeologizme sa drugim somatizmima: *estar metido hasta la coronilla* ('biti stavljen do temena'), *estar metido hasta las cejas* ('biti stavljen do obrva'), *estar metido hasta el cuello* ('biti stavljen do vrata'), *estar metido hasta el cogote/el colodrillo* ('biti stavljen do potiljka'). U španskom frazeološkom inventaru pronalazimo i oblik *estar empeñado hasta los ojos* ('biti zadužen sve do očiju')⁴⁰. Bez obzira na leksičke varijable, frazeološke jedinice verbalizuju isti koncept: umešanost u nešto (nevolje, dugove, skandale, zločine) u najvećoj mogućoj meri, do najvišeg nivoa ili stepena, tako duboko, kao da je osoba uronjena u probleme sve do nivoa očiju/guše/temena/obrva i sl.

U datim frazeologizmima uspostavlja se, dakle, veza između kvantitativnog aspekta i položaja organa koji se nalazi u gornjem delu tela. Upravo o meri ili stepenu možemo govoriti ukoliko telo u vertikalnom položaju onog ko se nalazi u nevoljama do očiju/guše i sl. predstavlja lokalizator, a oči/guša i sl. orijentir. Prema slikovnoj shemi vertikale, bilo da su u pitanju etalon oči, guša i sl., radi se o organima u gornjem delu ljudskog tela, pa se uzimaju kao najviša moguća granica, kao merilo najveće moguće količine. Slika čoveka uronjenog duboko u nevolje, kao u vodu ili blato iz kojih je teško izaći, objašnjava orijentacionu metaforu: DOBRO JE PLITKO, LOŠE JE DUBOKO. Data metafora predstavlja hipermetaforu za podmetafore DUBOKO JE NEMOGUĆNOST KRETANJA I DUBOKO JE NEMOGUĆNOST IZLAŽENJA NA POVRŠINU (IZ POTEŠKOĆA). LOŠE JE NEMOGUĆNOST KRETANJA/IZLAŽENJA NA POVRŠINU, iz čega proističe LOŠE JE DUBOKO.

pola, ako se nalazi ili prvi put *zaigra* na desnoj strani, dete je muškog pola. Ako se detetu pojavi čičak na levom oku, njegova majka će roditi devojčicu i obrnuto.

⁴⁰Baza frazema hrvatskog jezika navodi oblik *zadužiti se preko očiju*. Izvor: <http://frazemi.ihj.hr/>.

4. Zaključak

Rad se bavio orijentacionim metaforama koje se nalaze u osnovi frazeologizama italijanskog, španskog i srpskog jezika koji u svom leksičkom sastavu imaju somatsku komponentu *oko*. Prema kognitivnosemantičkom pristupu pojmovna metafora jedan je od osnovnih organizacionih principa čovekovog konceptualnog sistema. S druge strane, leksema *oko* predstavlja jedan od frazeološki najplodnijih somatizama. Cilj nam je bio da otkrijemo koje su najčešće orijentacione metafore na osnovu kojih su izgrađeni posmatrani frazeologizmi, da li su one u skladu sa osnovnim načelima kognitivne lingvistike i da li su univerzalnog karaktera ili su kulturno određene. Analiza ekscerpirane građe pokazala je da sledeće metafore indukuju nastanak frazeologizama: DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLE; DOBRO JE BLIZU, LOŠE JE DALEKO; DOBRO JE DESNO, LOŠE JE LEVO; DOBRO JE ISPRED, LOŠE JE IZA I DOBRO JE PLITKO, LOŠE JE DUBOKO (Lakoff & Johnson, 1980a, Lakoff & Johnson, 1980b). U najvećem broju primera frazeologizama s komponentom *oko* polarizacija DOBRO–LOŠE u skladu je s postavkama kognitivističke teorije gde se GORE, BLIZU, DESNO, ISPRED i PLITKO poimaju kao pozitivni, a DOLE, DALEKO, LEVO, IZA i DUBOKO kao negativni. Ipak, zapažena su i pojedina odstupanja prilikom analize korpusa, npr. španski *traer sobre ojo a alguien* i *tener sobre ojo a alguien*, u kojima se GORE ne poima kao DOBRO ili srpski *držati (imati) na oku* ili *biti (nalaziti se) nekom na oku (očima)*, koji ne podležu metafori IMATI KONTROLU JE GORE, BITI POTČINJEN KONTROLI JE DOLE. Zahvaljujući kognitivnolingvističkom pristupu proučavanja frazeološkog korpusa, koji se bazira na pojmovnim metaforama (i metonimijama), bilo je moguće objasniti motivisanost frazema i pojavu identičnih ili sličnih frazeoloških jedinica u genetski (ne) srodnim jezicima (*abbassare gli occhi*, *biti pred nečijim očima*), uprkos kontrastivnim razlikama. U tom smislu, možemo govoriti o univerzalnosti orijentacionih metafora. Ipak, premda je ljudsko telo isto za sve, njegova konceptualizacija je specifična u različitim lingvokulturološkim zajednicama, što objašnjava postojanje frazeologizama koji su kulturno determinisani (*porasti u nečijim očima*, *entrarle a alguien por el ojo derecho*). Osim toga, razlike između pojmovnih sistema razmatranih jezika mogu biti uslovljene i upotrebom predloga (npr. *sotto* i *na* u primerima *tenere sott'occhio* i *držati na oku*). Analiza građe potvrđuje da se orijentacione metafore retko pojavljuju same, tj. da češće deluju zajedno sa još jednim pojmovnim mehanizmom, obično metonimijom (Lakoff & Johnson, 1980a; Dragičević, 2007; Kövesces, 2010), a česti su i slučajevi višestrukih metafora. I najzad, u najvećem broju slučajeva frazeologizmi u kojima je aktivirana neka od orijentacionih metafora nemaju objektivne veze sa realnim prostorom, već su formirani na osnovu čovekovog konvencionalnog znanja i kao posledica čovekove konceptualizacije stvarnosti.

Izvori

1. Arqués, R. & Padoan, A. (2020) *Il Grande dizionario di spagnolo*. Bologna, Zanichelli.
2. Buitrago, J. A. (2007) *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid, Espasa Calpe.
3. Varela, F. & Kubarth, H. (2004) *Diccionario fraseológico del español moderno*. Madrid, Gredos.
4. *Vocabolario Treccani*. (2023) Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana. <http://www.treccani.it/vocabolario/>
5. Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragičević, R., Nikolić, M., Nogo, Lj., Pavković, V., Ramić, N., Stijović, R., Tešić, M & Fekete, E. (2007) *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad, Matica srpska.
6. Gluhak, A. (1993) *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb, August Cesarec.
7. Golović, B. (2010) *Frazeološki srpsko-italijansko-francuski rečnik*. Beograd, Albatros plus.
8. *Diccionario de la lengua española*. (2022) Madrid, Real Academia Española. <https://dle.rae.es/>
9. Quartu, M. (1993) *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano, Rizzoli Libri.
10. Maldonado González, C. (2006) *Clave: Diccionario de uso del español actual*. Madrid, SM.
11. Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb, Školska knjiga.
12. Otašević, Đ. (2012) *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad, Prometej.
13. Penadés Martínez, I. (ed.) (2019) *Diccionario de locuciones idiomáticas del español actual*. Valencia, Albaida.
14. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. (1959–). Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik.
15. Seco M., Andrés, O. & Ramos, G. (2005) *Diccionario fraseológico documentado del español actual: Locuciones y modismos españoles*. Madrid, Aguilar.
16. Sorge, P. (1997) *I modi di dire della lingua italiana*. Roma, Newton.
17. Zingarelli, N. (2004) *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna, Zanichelli.

Literatura

1. Basso, H. K. (1991) Le „parole sagge” degli apache occidentali: metafora e teoria semantica. In: Cacciari, C. (Ed.) *Teorie della metafora. L'acquisizione, la comprensione, e l'uso del linguaggio figurato*. Milano, Raffaello Cortina Editore, pp. 329–361.
2. Burnet, J. (1920) *Early greek philosophy*. London, A & C Black.
3. Dragičević, R. (2007) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.

4. Drobnyak, D., S. Gudurić & K. Šulović. (2018) Frazemi sa somatizmom glava u francuskom, španskom i srpskom jeziku. Konceptualno polje 'čovekovo ponašanje'. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XLIII (2), 165–180.
5. Evans, V. & Green, M. (2006) *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd.
6. Jovanović V. & Baucal, A. (2012) Pojmovna metafora sagledana iz sociokulturne perspektive. *Sintezis*. IV(1), 133–156.
7. Casadei, F. (1996) *Metafora ed espressioni idiomatiche. Uno studio semantico sull'italiano*. Roma, Bulzoni.
8. Casasanto, D. (2009) Embodiment of abstract concepts: Good and bad in right- and left-handers. *Journal of Experimental Psychology: General*. 138 (3), 351–367.
9. Cacciari, C. (1991) La metafora: da evento del linguaggio a struttura del pensiero. In: Cacciari, C. (Ed.) *Teorie della metafora. L'acquisizione, la comprensione, e l'uso del linguaggio figurato*. Milano, Raffaello Cortina Editore, pp. 1–27.
10. Kövecses, Z. (2005) *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge, Cambridge University Press.
11. Kövecses, Z. (2010) *Metaphor. A Practical Introduction*. Second edition. Oxford, Oxford University Press.
12. Klikovac, D. (2000) *Semantika predloga – studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd, Filološki fakultet.
13. Klikovac, D. (2004) *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd, Biblioteka XX vek.
14. Kovačević, B. & Ramadanović, E. (2016) Lijevo-desno, ispred-iza i gore-dolje u hrvatskoj frazeologiji. In: Kržišnik, E., Jakop, N. & Jemec Tomazin, M. (Eds.) *Prostor in Čas v Frazeologiji*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, pp. 53–72.
15. Laponce, J. A. (1981) *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto, University of Toronto Press.
16. Lakoff, G. (1993) The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (Ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 202–252.
17. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980a) *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
18. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980b) Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*. 77(8), 453–486.
19. Milanović, S. (2014) Frazeologizmi s komponentom *oko*: univerzalno i specifično. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 43(1), 385–393.
20. Nikolić, M. (2014) *Kategorija stepena u srpskom jeziku: složena rečenica*. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
21. Pascual López, X. (2006) Lo que veo, bien lo creo. La vista en la fraseología española de origen latino. *Némesis. Revista de Humanidades*. 17, s.d.
22. Pérez Paredes, M. (2009) *Caracterización semántico-sintáctica de las partes del cuerpo en español*. Doktorska disertacija. México, Universidad Nacional Autónoma de México.

23. Piper, P. (1997) *Jezik i prostor*. Beograd, Biblioteka XX vek.
24. Prodanović-Stankić, D. (2009) Pojmovna metonimija i metafora u značenjima leksema *srce* u srpskom jeziku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta*. 34, 77–87.
25. Rasulić, K. (2004) *Jezik i prostorno iskustvo*. Beograd, Filološki fakultet.
26. *Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta - Biblija*. Beograd, Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve. <https://svetosavlje.org/bogoslužbeni/sveto-pismo/>
27. Cirlot, J. E. (2018) *Diccionario de símbolos*. Madrid, Ediciones Siruela.
28. Soriano Salinas, C. (2012) La metáfora conceptual. In: Ibarretxe Antuñano, I. & Valenzuela, J. (Eds.) *Lingüística Cognitiva*. Barcelona, Anthropos Editorial, pp. 87–109.
29. Stanojčić, Ž. & Popović, Lj. (1992) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
30. Tolstoj, N. I. (1995) *Jezik slovenske kulture*. Niš, Prosveta.
31. Trebješanin, Ž. (1991) *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd, Srpska književna zadruga.
32. Trebješanin, Ž. (2018) Stereotip majke u srpskom jeziku. *Etnoantropološki problemi*. 13(1), 155–167.
33. Filipović-Kovačević, S. (2013) *Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
34. Fink Arsovski, Ž. (2002) *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb, FF press.
35. Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (2018) *Diccionario de los símbolos*. Barcelona, Titivillus.
36. Štrbac, G. (2012) Semantička obeležja frazeologizama s leksomom *oko*. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVII, 323–335.
37. Štrbac, G. (2018) *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Marija N. Vujović

ORIENTATIONAL METAPHORS IN ITALIAN, SPANISH AND SERBIAN PHRASEOLOGISMS WITH THE COMPONENT *EYE*

Summary

Spatial relations, more precisely the formation of concepts related to spatial orientation and the study of phraseologisms in which they are based, represent a relevant, but insufficiently examined part of cognitive research. The paper deals with orientational conceptual metaphors in the phraseologisms of two Romance languages (Italian and Spanish) and one Slavic language (Serbian) that have a somatic component *eye* their lexical composition. According to the cognitive-semantic approach, conceptual metaphor is one of the basic organizational principles of the human conceptual system.

On the other hand, the lexeme *eye* represents one of the phraseologically most productive somatisms. The aim of the research is to identify the most common orientational metaphors in phraseologisms with a component *eye* in three typologically (un)related languages, to establish how consistently they follow the postulates of cognitive metaphor theory and to determine whether the analyzed orientational metaphors are universal or culturally determined, having in mind that orientational metaphors in somatic phraseologisms are not motivated exclusively by bodily experience, but have, like all other conceptual metaphors, a sociocultural basis. The analysis of the excerpted *corpus* shows that the following metaphors induce the creation of phraseologisms: GOOD IS UP, BAD IS DOWN; GOOD IS NEAR, BAD IS FAR; GOOD IS RIGHT, BAD IS LEFT; GOOD IS FRONT, BAD IS BACK and GOOD IS SHALLOW, BAD IS DEEP. In the largest number of examples of phraseologisms with a component *eye* the polarization GOOD - BAD, it is in accordance with the postulates of cognitive metaphor theory where UP, NEAR, RIGHT, FRONT and SHALLOW are understood as positive, and DOWN, FAR, LEFT, BACK and DEEP as negative, which can explain the existence of identical or similar phraseologisms in genetically (un)related languages. The analysis also reveals that orientational metaphors often appear with another conceptual metaphor (or metonymy). Finally, in the majority of cases, phraseologisms in which one of the orientation metaphors is activated have no objective connection with real space. They are formed on the basis of human conventional knowledge and as a consequence of man's conceptualization of reality.

► **Key words:** orientational metaphors, phraseologisms, somatisms, *eye*, Italian, Spanish, Serbian.

Sources

1. Arqués, R. & Padoan, A. (2020) *Il Grande dizionario di spagnolo*. Bologna, Zanichelli.
2. Buitrago, Jiménez, A. (2007) *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid, Espasa Calpe.
3. *Diccionario de la lengua española*. (2022) Madrid, Real Academia Española. <https://dle.rae.es/>
4. Gluhak, A. (1993) *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb, August Cesarec.
5. Golović, B. (2010) *Frazeološki srpsko-italijansko-francuski rečnik*. Beograd, Albatros plus.
6. Maldonado González, C. (2006) *Clave: Diccionario de uso del español actual*. Madrid, SM.
7. Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb, Školska knjiga.

8. Otašević, Đ. (2012) *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad, Prometej.
9. Penadés Martínez, I. (ed.) (2019) *Diccionario de locuciones idiomáticas del español actual*. Valencia, Albaida.
10. Quartu, M. (1993) *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano, Rizzoli Libri.
11. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. (1959–). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik.
12. Seco, M., Olimpia de A. & Gabino R. (2005) *Diccionario fraseológico documentado del español actual: Locuciones y modismos españoles*. Madrid, Aguilar.
13. Sorge, P. (1997) *I modi di dire della lingua italiana*. Roma, Newton.
14. Varela, F. & Kubarth, H. (2004) *Diccionario fraseológico del español moderno*. Madrid, Gredos.
15. *Vocabolario Treccani*. (2023) Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana. <http://www.treccani.it/vocabolario/>
16. Vujanić, M., Darinka G., Milorad D., Rajna D., Miroslav N., Ljiljana N., Vasa P., Nikola R., Rada S., Milica T. & Egon F. (2007) *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad, Matica srpska.
17. Zingarelli, N. (2004) *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna, Zanichelli.

References

1. Basso, H. K. (1991) Le „parole sagge” degli apache occidentali: metafora e teoria semantica. In: Cacciari, C. (Ed.) *Teorie della metafora. L'acquisizione, la comprensione, e l'uso del linguaggio figurato*. Milano, Raffaello Cortina Editore, pp. 329–361.
2. Burnet, J. (1920) *Early greek philosophy*. London, A & C Black.
3. Cacciari, C. (1991) La metafora: da evento del linguaggio a struttura del pensiero. In: Cacciari, C. (Ed.) *Teorie della metafora. L'acquisizione, la comprensione, e l'uso del linguaggio figurato*. Milano, Raffaello Cortina Editore, pp. 1–27.
4. Casadei, F. (1996) *Metafora ed espressioni idiomatiche. Uno studio semantico sull'italiano*. Roma, Bulzoni.
5. Casasanto, D. (2009) Embodiment of abstract concepts: Good and bad in right-and left-handers. *Journal of Experimental Psychology: General*. 138 (3), 351–367.
6. Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (2018) *Diccionario de los símbolos*. Barcelona, Titivillus.
7. Cirlot, J. E. (2018) *Diccionario de símbolos*. Madrid, Ediciones Siruela.
8. Dragičević, R. (2007) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.
9. Drobnjak, D., Snežana G. & Ksenija Š. (2018) Frazemi sa somatizmom glava u francuskom, španskom i srpskom jeziku. *Konceptualno polje 'čovekovo ponašanje'. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XLIII (2), 165–180.
10. Evans, V. & Green, M. (2006) *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd.
11. Filipović-Kovačević, S. (2013) *Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad, Filozofski fakultet.

12. Fink Arsovski, Ž. (2002) *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb, FF press.
13. Jovanović V. & Baucal, A. (2012) Pojmovna metafora sagledana iz sociokulturne perspektive. *Sintezis*. IV(1), 133–156.
14. Klikovac, D. (2000) *Semantika predloga – studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd, Filološki fakultet.
15. Klikovac, D. (2004) *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd, Biblioteka XX vek.
16. Kovačević, B. & Ramadanović, E. (2016) Lijevo-desno, ispred-iza i gore-dolje u hrvatskoj frazeologiji. In: Kržišnik, E., Jakop, N. & Jemec Tomazin, M. (Eds.) *Prostor in Čas v Frazeologiji*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, pp. 53–72.
17. Kövecses, Z. (2005) *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge, Cambridge University Press.
18. Kövecses, Z. (2010) *Metaphor. A Practical Introduction*. Second edition. Oxford, Oxford University Press.
19. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980a) *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
20. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980b) Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*. 77(8), 453–486.
21. Lakoff, G. (1993) The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (Ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 202–252.
22. Laponce, Jean A. (1981) *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto, University of Toronto Press.
23. Milanović, S. (2014) Frazeologizmi s komponentom *oko*: univerzalno i specifično. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 43(1), 385–393.
24. Nikolić, M. (2014) *Kategorija stepena u srpskom jeziku: složena rečenica*. Beograd, Institut za srpski jezik SANU.
25. Pascual López, X. (2006) Lo que veo, bien lo creo. La vista en la fraseología española de origen latino. *Némesis. Revista de Humanidades*. 17, s.d.
26. Pérez Paredes, M. (2009) *Caracterización semántico-sintáctica de las partes del cuerpo en español*. Doktorska disertacija. México, Universidad Nacional Autónoma de México.
27. Piper, P. (1997) *Jezik i prostor*. Beograd, Biblioteka XX vek.
28. Prodanović-Stankić, D. (2009) Pojmovna metonimija i metafora u značenjima lekseme *srce* u srpskom jeziku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta*. 34, 77–87.
29. Rasulić, K. (2004) *Jezik i prostorno iskustvo*. Beograd, Filološki fakultet.
30. Soriano Salinas, C. (2012) La metáfora conceptual. In: Ibarretxe Antuñano, I. & Valenzuela, J. (Eds.) *Lingüística Cognitiva*. Barcelona, Anthropos Editorial, pp. 87–109.
31. Stanojčić, Ž. & Popović, Lj. (1992) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
32. *Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta - Biblija*. Beograd, Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve. <https://svetosavlje.org/bogoslužbeni/sveto-pismo/>

Marija N. Vujović

33. Štrbac, G. (2012) Semantička obeležja frazeologizama s leksemom *oko*. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVII, 323–335.
34. Štrbac, G. (2018) *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu.
35. Tolstoj, N. I. (1995) *Jezik slovenske kulture*. Niš, Prosveta.
36. Trebješanin, Ž. (1991) *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd, Srpska književna zadruga.
37. Trebješanin, Ž. (2018) Stereotip majke u srpskom jeziku. *Etnoantropološki problemi*. 13(1), 155–167.

Преузето: 25. 4. 2024.
Корекције: 31. 10. 2024.
Прихваћено: 2. 11. 2024